

FILM EN FILOSOFIE:

HET BEGIN VAN EEN MOOIE VRIENDSCHAP?

Bij Bergman of Hitchcock uiteraard. En misschien af en toe bij de Coen brothers. Maar wie bij het kijken naar 'The Incredible Hulk' aan filosofie denkt, laat best een dokter bellen... dacht je misschien wanneer je de kop boven dit artikel zag. Film is entertainment, filosofie moet het vooral hebben van diepzinnige ernst. Toch groeit de jongste jaren de belangstelling van filosofen voor het medium film. Dat die interesse niet beperkt blijft tot een handvol 'usual suspects', maakt het alleen maar boeiender. Tijd om even stil te staan bij de relatie tussen film en filosofie.

PIETER D'HOINE – BART ENGELEN

Een tiental jaren geleden verwierven de broers Wachowski *instant* populariteit bij het grote publiek met het eerste luik van hun inmiddels klassiek geworden *Matrix*-trilogie (1999). De film toont hoe Thomas Anderson (Keanu Reeves) zijn routineuze dagen slijt op een anoniem kantoor. Daarnaast leidt hij als *hacker* een dubbelleven onder de alias Neo. Op een dag komt Neo in contact met Morpheus (Laurence Fishburne), een mysterieus personage dat hem een harde waarheid onthult. Ergens in de eenentwintigste eeuw, die in de film tot een ver verleden behoort, was de mens eindelijk in staat gebleken om volledig zelfstandig opererende machines te genereren. Die keerden zich al spoedig tegen de mens en namen de heerschappij over de wereld over. In één opzicht zijn deze robotten afhankelijk van de mens gebleven. Ze hebben nood aan energie, die ze slechts van menselijke lichaamswarmte kunnen verkrijgen. Daarom hebben de machines immense plantages aangelegd, waar mensen worden gekweekt om als levende batterijen te kunnen fungeren. Om hen onder controle te houden, zijn deze mensen aangesloten op een computer die voortdurend elektrische prikkels naar hun hersenen doorstuurt. De *Matrix* is de naam van het computerprogramma dat bij deze mensen de illusie genereert dat ze nog leven in de wereld zoals die voor het tijdperk van de machines bestond, een wereld dus zoals wij die kennen. Al die tijd heeft Neo in een illusoire wereld geleefd. Morpheus is een van de weinigen die aan de *Matrix* is kunnen ontkomen. Omdat hij gelooft dat Neo de geprofeteerde Messias is die het mensdom zal bevrijden, helpt Morpheus hem uit de *Matrix* te ontsnappen. Samen zullen ze de strijd tegen de machines aangaan.

SCPTICISME

Kijken naar *The Matrix* is een bijzondere ervaring. De film biedt niet alleen superieur entertainment, maar reikt ook heel wat stof tot denken aan. Aanvankelijk reageert Neo vol ongelof op de onthullingen van Morpheus. De wereld zoals hij die altijd heeft gekend, komt hem in eerste instantie als veel reëler voor. Waarom ook zouden we twijfelen aan

de dingen die ons vertrouwd zijn in de alledaagse ervaring? Wanneer ik dorst heb en een glas water voor me op de tafel zie staan, dan komt de vraag of water wel bestaat niet in me op. Ik neem het glas en les mijn dorst. Mijn gevoel van verzadiging bewijst dat water bestaat. Maar wat als ook de ervaringen van dorst en verzadiging deel uitmaken van dezelfde illusie? Hoe kunnen we ooit met zekerheid uitsluiten dat onze bewuste ervaringen resulteren uit een of ander computerprogramma waarop onze hersenen zijn aangesloten?

The Matrix illustreert op een toegankelijke manier het filosofische probleem van het scepticisme. Geïnspireerd als hij is op een beroemd gedachte-experiment van de zeventiende-eeuwse Franse filosoof René Descartes. Die opperde al de mogelijkheid dat al onze voorstellingen van de werkelijkheid slechts ingegeven zijn door een uiterst machtige en kwaadaardige geest, die ons denken hopeloos in de war stuurt. Indien onze kennis bemiddeld is door de voorstellingen die we van de werkelijkheid hebben, hoe kunnen we dan ooit zeker zijn dat er aan die voorstellingen ook daadwerkelijk iets in de realiteit aan beantwoordt? De gedachte dat we voortdurend worden bedrogen door een *malin génie* valt niet bij voorbaat uit te sluiten. *The Matrix* is een *sciencefiction update* van een oeroud gedachte-experiment uit de filosofie.

REDE EN VERBEELDING

Film is een dankbaar medium om dergelijke experimenten te ensceneren. Dat potentieel is ook de huidige generatie filosofen niet ontgaan. De voorbije decennia neemt de wijsgerige interesse in het medium film dan ook gestaag toe. Een terugblik op de geschiedenis van de wijsbegeerte leert nochtans dat een dergelijke kruisbestuiving tussen film en filosofie geen evidentie is. De filosoof tracht traditioneel de werkelijkheid op een strikt rationele manier te doorgronden. Het nuchtere betoog van de wijsgeer laat weinig plaats voor de concrete anekdote of voor het geforceerde *happy end*. Hollywood toont het leven niet zoals het is, maar zoals we het wensen in onze zoetste dromen (romantiek) of vrezes in onze ergste nachtmerries

THE MATRIX RELOADED

(horror). Wie de zin van het leven wil doorgronden, gaat niet bij James Bond te rade.

De spanningsverhouding tussen rede en verbeelding is zo oud als de filosofie zelf. Toen de Griekse filosoof Plato zich in de vierde eeuw voor Christus afvroeg hoe de ideale staat er zou moeten uitzien, zag hij daarin alleszins geen plaats voor dichters en andere mimetische kunstenaars. Door in te spelen op onze lagere drijfveren en emoties vertroebelen de verhalenmakers onze nuchtere kijk op de wereld. De ironie wil nochtans dat diezelfde Plato ook zelf voortdurend naar verzonden verhalen teruggrijpt om filosofische pointes te verduidelijken, zoals wanneer hij in zijn bekende grotallegorie het onderscheid tussen zijn en schijn wil illustreren. Vaak appelleert hij ook aan de verbeeldingskracht van zijn lezers wanneer hij als filosoof terrein betreedt waarop de rede geen greep meer krijgt, zoals wanneer het gaat over het lot van de mens na de dood.

De dubbele relatie die Plato met de mimetische kunstenaars onderhoudt, vindt een echo in de hedendaagse filosofische literatuur over film. Daarin kan men twee grote strekkingen onderscheiden. Zoals Plato zich kritisch over de dichtkunst bezint, vormt voor sommigen het medium film het object van een filosofische reflectie. Dat is het geval in de zogenaamde *filosofie van de film*, een discipline waarin wordt nagedacht over bijvoorbeeld het artistieke gehalte van film of over de impact van het bewegende beeld op de toeschouwer. Plato's praktijk om door middel van verhalen zijn redelijke discours te ondersteunen, vindt dan weer een verlengstuk bij hedendaagse denkers

die filosoferen aan de hand van films. Hierbij geven doorgaans een of meer concrete films aanleiding om filosofische problemen te ontwikkelen of te verduidelijken. Een populair medium zoals film biedt een handig aanknopingspunt voor de filosoof die wel eens buiten de muren van de eigen kerk wil preken.

STAFKAART VAN DE ETHIEK

Een film zoals *The Matrix* is in dat opzicht voor de filosoof een geschenk uit de hemel. Intussen is er met alle wijsgerige publicaties over deze prent al een stevig boekenrek te vullen. Nochtans kunnen ook films waarin de band met de filosofie minder expliciet is aanleiding geven tot interessante reflectie. In *Good Bye Lenin!* (Wolfgang Becker, 2003) houdt Alex Kerner (Daniel Brühl) de val van de Berlijnse muur angstvallig verborgen voor zijn moeder, die sinds ze aan een hartkwaal lijdt, tegen weinig commotie bestand is. Dat Alex zich bedient van een grove leugen om moeders bestwil kan een voortreffelijk uitgangspunt zijn voor een filosofische discussie over de relatie tussen geluk en waarheid. De fundamentele filosofische vraag in welke mate de mens vrij is in de keuzes die hij in het leven maakt, kan dan weer mooi worden geïllustreerd aan de hand van een film zoals *Minority Report* (Steven Spielberg, 2002). De film verbeeldt hoe anno 2054 in Washington DC het hele rechtssysteem is gebaseerd op de visioenen van drie genetisch gemodificeerde mediums die in staat zijn elke toekomstige misdaad te voorspellen. Op die manier kunnen de daders door de politie worden ingerekend nog voor het vergrijp effectief heeft

plaatsgevonden. De film stemt tot nadenken over de mate waarin onze handelingen zijn voorbestemd of gedetermineerd.

De lijst van films met filosofische relevantie is eindeloos. In de kleine vergrijpen en grove misdaden waaraan de personages uit Woody Allens *Crimes and Misdemeanors* (1989) zich bezondigen, ligt een hele stafkaart van de ethiek besloten, terwijl de mozaïekfilm *Babel* (Alejandro González Iñárritu, 2006) een ontluisterend beeld ophangt van de (on)mogelijkheid van interculturele en intermenselijke communicatie. En zelfs met een tekenfilm zoals *Bambi* (David Hand, 1942) kan een filosoof, die licht wil werpen op onze relatie met de dood, aan de slag.

De films van Alfred Hitchcock illustreren hoe suspense en filosofische diepgang naadloos bij elkaar kunnen aansluiten. In *Vertigo* (1958) wordt de detective Scottie (James Stewart) door een oude vriend, Gavin Elster (Tom Helmore), gevraagd om diens vrouw Madeleine (Kim Novak) te schaduw. Scottie raakt al snel in de ban van deze fascinerende vrouw en is dan ook totaal overstuurd wanneer hij van haar zelfmoord getuige meent te zijn. Wanneer hij enige tijd later Judy ontmoet, die erg op Madeleine lijkt, bloedt de oude wonde weer open. Scottie is opnieuw betoverd. Het is niet Judy zelf die Scottie's interesse wegdraagt, maar het beeld van Madeleine dat hij in Judy herkent. Vandaar ook dat Scottie van Judy verlangt dat ze zich kleedt en tooit zoals Madeleine. Anders dan de kijker beseft Scottie aanvankelijk niet dat Judy eigenlijk Madeleine is; ze was ingehuurd door Elster, die zich van zijn vrouw wilde ontdoen.

Vertigo vormt dan weer een uitstekend uitgangspunt om het filosofische probleem van persoonlijke identiteit aan te kaarten. Waarin zijn we precies geïnteresseerd wanneer we een betekenisvolle relatie met iemand anders aangaan? We vallen voor de glimlach van een persoon, voor haar gevatte replieken of voor zijn grote eruditie. Maar betekent dat ook dat we dezelfde kenmerken, wanneer we die aantreffen in een andere persoon, even fascinerend vinden? En indien onze interesse is gebaseerd op welbepaalde eigenschappen, hoe kunnen we dan ooit trouw beloven aan iemand van wie we niet weten in welke mate die over tien of twintig jaar nog over deze kenmerken zal beschikken? Ook al suggereert Hitchcock dat Scottie in Judy de eigenschappen zoekt die hem ook in Madeleine hebben getroffen, toch is er meer aan de hand; Scottie zoekt Madeleine zelf. Judy is slechts een onvolmaakt substituut van de vrouw die hij niet uit zijn hoofd kan zetten. Scottie miskent Judy door haar tot een imago of beeld te reduceren.

Deze voorbeelden geven een goede kijk op van het filosofische potentieel van films. Dankzij dat populaire medium beschikt de filosoof over een onuitputtelijk archief van beelden, plotlijnen en personages die dorre theorieën tot leven kunnen wekken of het denken kunnen uitnodigen om nieuwe sporen te ontdekken. Filosoferen aan de hand van films is een aangename en fascinerende manier om de filosofische leek in te leiden tot het 'verhaal van de filosofie' of om de cinefiele wijsgeer uit te nodigen tot beeldend denken. De lezer die dat spoor op een min of meer systematische manier wil volgen, kan sinds kort terecht bij *Denkbeelden. Van film naar filosofie*, de eerste Nederlandstalige inleiding tot de filosofie aan de hand van films. Dat lijkt alvast het begin van een mooie vriendschap tussen film en filosofie. ✕

> Beide auteurs zijn verbonden aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de K.U. Leuven. Onlangs stelden ze de bundel *Denkbeelden. Van film naar filosofie samen*, waarin zeventien Vlaamse en Nederlandse onderzoekers hun filosofische discipline aan de hand van films trachten voor te stellen.

> *Denkbeelden. Van film naar filosofie*, onder redactie van Pieter d'Hoine en Bart Engelen, Kapellen/Kampen: Pelckmans/Klement, 2009 (ISBN 978-90-868-7044-8). Zie ook FM 594 p. 9.

VERTIGO